کورد لە «ڕۆسڵاڤڵ»*

سڤێتلانا کوورتساپۆڤا

وەرگێڕان: مەنسوور سدقی

لە کتێبە ناسراوەکەی «س.س. ڕاکۆچێفسکی» بە نـاوی «ئەزموونی کۆکردنـەوەی بابەتە مێژووییەکانی شـاری ڕۆسلاڤڵ» ئاماژە بە بابەتی «دیلە تورکەکانی کوردسـتان» کراوە. نووسـەر لەم بابەتەدا باسی لەخۆبوردوویی ئـەو دیلە کوردانە دەکات کـە لە ڕووداوی ئاگرکەوتنە کارەسـاتبارەکەی ئەم شارە لە ١٨ی جوولای سـاڵی ١٨٥٥دا، چالاکییان نواندووە.

هەڵبـەت نووسـەری ئەم وتارە باسـی چۆنیەتیـی پەیدابوونـی ئـەو پاڵەوانـە ڕۆژهەڵاتییانـە لە قووڵاییـی وڵاتی ئێمەی نەکردووە. دیارە ئەم بابەتە تەنیا سـەرنجی منی بـۆ لای خـۆی ڕانەکێشـاوە، بەڵکوو مێژوونـووس «ئـا.ف. گاڤریلێنکۆڤـا» هەر لەو سـەردەمیدا، بـەدوای بابەتەکەدا چووە و لێکۆڵینەوەیەکـی کـورت، بـەڵام زۆر سەرنجڕاکێشـی بڵاو کردووەتـەوە. «ئا.ف. تیخنۆڤ»، مێژوونووسی «سمۆلێنسک»یش گرنگییەکی زۆری بە «دیلە تورکەکان» داوە. بەپێی هەندێک سەرچاوەی مێژوویی دیکە کە لەسـەر ئەم پرسە بەدەسـتم کەوتوون (هـەم فەرمی و هەم تاکەکەسـی)، منیش ویستم بەم ئاراستەیە بدوێم.

لە میانەی شـەڕی «کریمە» لە ساڵانی ١٨٥٣-١٨٥٦دا، لە کەنار نەیارانی ئینگلیزی، فەڕانسەیی و سـاردینیایی[١]، تورکەکانیش بەشداری شـەڕ بوون. بەشـێک لە خاکی دەوڵەتی تورکـەکان (هەروەها دەوڵەتەکانی عێراق و ئێران و سووریا) کوردستانە و کورد دانیشتووی خۆجێیی ویندەریە. هەندێک لە دیلەکانی شـەڕی عوسمانی، کورد بوون و پەرتەوازەی «ڕۆسلاڤڵ» کرابوون. چیرۆکی من باسی ئەم ڕووداوە دەکات.

بەهـۆی ژمارەی زۆری دیلەکانی جەنگ کە لە قۆناخی سـەرەتایی جەنگی کریمەدا لە ڕووسـیا ڕاگیرابوون، «نیکـۆلای یەکەم» لـە مانگی نۆڤەمبەر-دیسـەمبەری سـاڵی ١٨٥٣، لە ڕێگەی وەزیری جەنگەوە، یەکەم فەرمانی سـەبارەت بە شوێنی جێگیرکردنی هەمیشـەییی دیلەکان دەرکرد، کە بەناوی «ڕێوشـوێنی تایبەت بە دیلەکان» لە ١٦ی مارسی سـاڵی ١٨٤٥ پەسـند کرا. بەپێی بڕگەی ٢٣ی پەسـندکراوەکە ئەم شارانەی خوارەوە بۆ شوێنی نیشتەجێبوونی دیلەکانی جەنگ دەستنیشان کران: «تولا»، بۆ فەرماندە و ئەفسـەرانی پلەبـەرزی بەرەگەز تورک و موسڵمان؛ «ئۆریل»، بۆ موسڵمانە پلەنزمەکان؛ «کوورسک»، بۆ کریستیانە پلەنزمەکان.

لە سێپتەمبەری ساڵی ١٨٥٤دا، دەست بـە جێبەجێکردنـی بڕیارەکە کـرا. یەکەم دەسـتەی دیلە تورکەکان (پلەنزمەکان) کە ژمارەیان ١٠٤ کەس بووە لە ٢ی فێبریوەری ساڵی ١٨٥٥ لە شارستانی «ڕۆسلاڤڵ» سەر بە پارێزگای «سمۆلێنسک» جێگیر دەکرێن. لە ٨ی مارچیشدا دەستەیەکی ٦٣ کەسیی سەربازی تورک کە لە شەڕەکانی دەوروبەری «ئەلێکسـاندرۆپۆل»[٢] بـە دیـل گیرابوون، ڕەوانەی «ڕۆسلاڤڵ» کراون.

زانیاری سـەبارەت بە دیلـە تورکەکانی شـەڕ، تەنیا لـە بەڵگەنامـە فەرمییەکاندا نەنووسـراون، بەڵکوو ڕۆژنامەی «سـێڤرنایا پـچلا» لـە سـاڵی ١٨٥٥، وتارێکـی «ک. میکێشـین»ی بە ناوی «کورد لە پارێزگای سمۆلێنسـک» بڵاو کردووەتەوە کە نووسەر بەگوێرەی زانیاریی ناسـیاوێکی لە شـاری «ڕۆسلاڤـڵ»، باسـی ژمارەیـەک دیلـی تورکـی کـردووە کـە «پاش «کارەسـاتی باشکەدیکلەر»» لەم شـارە جێگیر کراون (لە شـەڕی گونـدی «باشکەدیکلەر»[٣]دا، پتر لە ٦ هەزار سەربازی تورک کوژرابوون). وتارەکە خێرا لە ڕۆژنامـەی «فەرمانگەکانی پارێزگای سمۆلێنسـک»دا (سـاڵی ١٨٥٦، ژمارە ٢) دیسان بڵاو بووەتەوە. نووسەرەکەی مامۆستا «کۆنستانتین ئۆسیپەڤیچ میکێشین» لەدایکبووی ساڵی ١٨١٨، ڕەنگە برای «م.ئۆ.

میکێیشین» بووبێت کە یەکێکە لە هاوشارییە بەناوبانگەکانمان لە بواری پەیکەرسازی و کەلتووریدا.

لێرەدا بەکورتکراوەیی زۆربەی نیوەرۆکی ئەم وتارە کە ئێمە دەگەڕێنێتەوە بۆ ڕووداوەکانی ١٦٦ ساڵ پێش ئێستا[۴]، دەخەمە بەر دەستی خوێنەرانی ڕۆژنامەی «ڕۆسلاڤسکایا پراڤدا».

شەڕی «باشکەدیکلەر»

١٩ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٨٥٣

نووسەر: «ب.پ. ڤیللێڤالدە»

«پێویست بوو هەموو هاوولاتیان بە چاوی خۆیان ئەو چارەرەشانە ببینن کە بە چ سەروسەکوتێک گەیشتنە شارەکەمان. زۆربەیان کوردن»، واتە دانیشتووانی ئاشووریای کەونارا کە لە ڕۆژهەلاتی ڕووباری دیجلە هەلکەوتووە. «کوردەکان لە جێگەی مێزەر، بە هەندێک پەڕۆ و پاڵ سەری خۆیان داپۆشیبوو، بە دەموچاوێکی ڕەشهەلاتووی وەک قیر، پتر وەک دەرۆزکەرانی بێخانومان دەچوون، نەک جەنگاوەرانی دەروازەی بالای بەکەبکەبە و دەبدەبە. خانوویەکی گەورە بۆ مانەوەیان تەرخان کرابوو کە بەپێی داب و نەریتی گەلانی ڕۆژهەلات، لە ژوورەکانیدا ڕاخەری ئەستووری حەسیریی بۆ دانیشتن ڕاخرابوون».

سێ ڕۆژ دواتر «ناسیاوێکی خەلکی ڕۆسلاڤل» سەردانیان دەکات و دەگەڵ زۆربەیان ئاشنا دەبێت. «زۆربەی کوردەکان بالا بەرزن، جەستەیەکی ڕێکوپێکیان هەیە بە شانێکی پان، بەلام کەمەریان باریکە، سیمایەکی ڕێکیان هەیە و زۆربەیان خوێن شیرینن».

لە باسکی چەپی زۆربەی کوردەکان «ودمێکی لێ بەستراوە کە لە شەڕدا ڕێگری لە کوژرانیان دەکات»[۵]. کوردێک گوتوویەتی، تورکێک ٨٠٠ «پیاتر»ی پێ داوە (بەرامبەرە بە ٤٠ ڕووبلی زیو) بەلکوو لێی بکڕێت، بەلام کوردەکە پێی گوتووە «ژیان بەنرخترە لە پارە». زۆربەیان بە بەرۆکیانەوە لە جزدانێکی چەرمیدا، قورئانیان پێ بووە. قورئانەکە بریتی بووە لە کتێبێکی بچووک کە لەسەر لاپەڕە ڕەنگاوڕەنگەکانی بە ڕەنگی زێڕین، یاساکانی محەممەدی لێ نووسراوە. «لەسەر هەندێک لە لاپەڕەکانی، لێو و چاوی محەممەد کێشراونەتەوە. کوردێک لە جزدانەکەیدا قورئانێکی دەرهێنا کە لە کاغزێکی مۆمیدا پێچرابوو». ئینجا چەند جارێک «بەتایبەت لێو و چاوە زێڕینەکانی محەممەد ماچ دەکات». جگە لەوەش هەموویان تەسبیحێکیان پێ بووە، کاتێکیش لە گفتوگۆی گشتیدا بەشدارییان نەکردبا، بەردەوام خەریکی گێڕانی تەسبیح و چرپاندنی نزا بوون.

«پاییز بوو. بەفر دەباری، دیلەکان [کوردەکان] دەرکەوتنە سەر شەقامەکان و دەگەڵ نەوای سازێکی ژێتار ئاسن، دەستیان کرد بە هەلپەڕین و سەما کردن. دەستیان لەنێو دەستی یەکتر نا و نێو بازنەیەکیان پێک هێنا و بەیەکەوە دەستیان کرد بە گۆرانی گوتن و گەڕ گێڕان و دەجوولان: دوو هەنگاویان بۆ پێشەوە هەل دەگرت و پاشان بازیان دەدا. بەڕاستی ناتوانم چۆنیەتیی هەلپەڕکێکەیان بنووسمەوە، پێویستە مرۆڤ بۆخۆی ببینێت، پێنووس و کاغەز ناتوانن بازدان و لەنجە و لار و جوولە جۆراوجۆرەکانی ئەو مرۆڤانە وێنا بکەن. بەتایبەت لە هەلپەڕکێ و سەمای ڕۆژهەلاتییەکاندا جوولە و هەنگاوگەلێک باوە کە بە پەیڤی ئەورووپایی بەیان ناکرێن».

«ناسیاوەکە» بەتایبەت بە یاریی «چەهاردا»[۶]ی [کوردەکان] سەرسام بووە. کوردێک لە گۆڕەپانەکەدا، قیت ڕاوەستاوە، ئینجا لە دوورەوە بەهەلاتن ٥٠ هاوڕێی بەسەریدا بازیان دەدا. دەبێت ئەوەمان

لەبەر چاو بێت کە باڵای کوردەکان گەلێک بەرز بووە و ئەو کەسەش ڕاست و ڕێک ڕاوەستاوە. «من نەمدیت تەنانەت یەک کەسیش لەو ٥٠ کەسە بە نارێکی باز بدات. لەو یارییەدایە گشت لێهاتوویی و چالاکیی کورد و تەکنیکەکانی دەر دەکەوێت».

«لە هاویندا [کوردەکان] بەردەوام ژیانیان لە دەرەوە بەسەر دەبرد، یان لەسەر شەقامی دەرەوەی خانووەکە دادەنیشتن، یان لە پەنجەرەی ژوورەکانیانەوە قاچیان بۆ دەرەوە شۆڕ دەکردەوە. هەندێک جاریش لە ڕۆژە گەرمەکاندا، دوو یان سێ کەسیان بەبێ جووڵە لەسەر زەوی نزیک چەپەرەکان بۆ ماوەی چەند کاتژمێرێک بەچاوی داخراوەوە ڕووبەڕووی خۆر دادەنیشتن و تەنێ زەردەخەنەی سەر ڕوخسارە سووتاوەکانیان، هەڵسوکەوتی دڵگیری موسڵمانێکی دەردەخست».

«زۆر جار دیلەکان بەکەڵک وەرگرتن لە ئازادییەکی تەواو کە هەیانبوو، دەچوونە نێو کێڵگەکەی دەرەوە و بە نێو چۆڵەوانییەکاندا تا درەنگانی ئێوارە دەسوڕانەوە، یان لە کەناری ڕووبارەکە دادەنیشتن و پێیان لە ئاودا نوقم دەکرد و سەبارەت بە خۆیان و نیشتمانە دوورەکەیان گفتوگۆیەکی خۆمانەی درێژخایەنیان دەگەڵ یەکتر دەکرد. هەندێک جار دەچوونە مەلەوانی لە دەریاچەیەکی دەوروبەر و هەر جارێکیش بە چەپکە گوڵەوە لەم پیاسانە دەگەڕانەوە». سەرنجڕاکێش ئەوە بووە کە هەرگیز ئەم چەپکە گوڵانە فرە ڕەنگ نەبوون، هەر کام لە کوردەکان تەنیا یەک جۆر گوڵیان کۆ کردووەتەوە و لە سەر دارێکیان بەستووە و زۆر بەپارێزەوە هێناویانەتەوە ماڵەوە. «ئەم هەڵسوکەوتەی کوردەکان دەگەڵ گوڵ هەیانە، لەنێو گەلانی باکووریدا زۆر دەگمەن دەبینرێت». کوردەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە گوڵەباخ پیرۆزە. «باوەڕیان بەوە بوو کە پێش محەممەد گوڵەباخ هیچ بۆنێکی نەبووە. ڕۆژێک محەممەد لە باخەکەیدا دانیشتووە و بەوپەڕی بیرکردنەوە بەسەر بنچکێک گوڵەباخدا سەری شۆڕ کردووەتەوە، ئینجا ڕەنگدانەوەی خەمێکی قووڵ سەبارەت بە بێهوودەیی ئەم دونیایە دایگرتووە و دەستی کردووە بە گریان، دڵۆپی فرمێسکەکانی بەسەر گوڵەکاندا ڕژاوە. هەر لەو کاتەوە گوڵەباخەکان بۆندار بوون».

کوردەکان زۆر خوداپەرست و میهرەبان و خاکەڕا بوون. پێش خۆرهەڵات و پاش دەستنوێژ، دەستیان کردووە بە لە خودا پاڕانەوە. لە کاتی نوێژکردندا بەتەواوەتی نوقمی نزاکردن دەبوون. هیچ بارودۆخێکیش ڕێگریی لە جێبەجێکردنی ئەرکە ئایینییەکەیان نەکردووە.

کوردەکان زۆر کەم خەوتوون و زۆر خەوتنیان بە گوناه زانیوە و پێیان وا بووە کە خەو، مرۆڤ لە خزمەتکردن بە پەروەردگار و چاکە دوور دەکاتەوە. کوردەکان کەمخۆر بوون، لەو ٩ کۆپێکەی[٧] ڕۆژانە بۆ پێداویستییەکانیان پێیان دراوە، یەک لەسەر سێیان بۆ کڕینی تووتن خەرج کردووە و بەوەی تر، پەرداخێک شیر و نانێکی سپییان پێ کڕیوە و بەمەش تەواوی ڕۆژ تێر بوون. هاوکات گەلێک بەخشندە بوون و هەرگیز دڵی هەژارانیان نەشکاندووە. کاتێک نان یان کوللێرەیان پێ بووە ئەگەر هەژارێک داوای لێ بکردنایە، کوردە، پێخۆرەکەی خۆی بەش بەش نەدەکرد، بەڵکوو هەمووی بە هەژارەکە بەخشیوە. لە کاتی جەژنەکاندا، کوردەکان خوانی گشتییان پان کردووەتەوە و هەژارانیان لە سەرووی خۆیان داناوە. چەندین جار ڕووی داوە کوردێک کە لە بازاڕ سێوی بۆ خۆی کڕیوە، لە ڕێگای ماڵەوە هەمووی بە هەژاران بەخشیوە.

ناسراوەکەمان دەیگێڕاوە کە «ڕۆژێک بەیەکەوە دەگەڵ کوردێک لە ماڵی ئێمە

https://www.gettyimages.de/fotos/roslawl

دانیشـــتبووین، گەدایەک لێمـــان وە ژوور کەوت و داوای یارمەتیی لە من کرد، منیش گوتم، برۆ ئاشپەزخانە، خواردنت پێ دەدەن. کوردە بە سەرسـوورمانەوە سەیری کردم و گوتی، پارەت پێ نییە؟ منیش گوتم وردەم پـێ نییە. کوردە بەپەلە چەند وردەیەکی لە گیرفانی دەرهێنـا و بەدزی، نەکات گەداکە بیبینێت، دای بە من و گوتی، بیدەیە! دواتر کوردە بۆمی ڕوون کردەوە، ئەگەر کەسـێک داوایەکی لێ کردی دەبێت خۆت یارمەتیی بدەیت، نەکات ڕەوانەی کەسـێکی دیکەی بکەیت، لاوانەیە ئەویش بێ دڵیی بکات».

گەلێـک جـار بینیویانـە کە لە سـەر شـەقامەکان کوردێک تووشی ژنان بووە کە خەریکی ئاوکێشـان بوون و کوردە سەتڵی ئاوەکەی لێ وەرگرتوون و بۆی بردوونەتەوە ماڵـەوە و نەتەنیـا چاوەڕوانـی پێزانیـن نەبـووە، بەڵکوو بـە پێویستیشـی نەزانیوە سوپاسگوزاریی بکەن.

لە هاویندا کە کار لە سەر زەوی دەستی پـێ کردووە، کوردەکان چـوون بۆ دروێنە، خەڵکی ناوچەکە دەبینن لەچاو کرێکارەکانی خۆیـان، گەلێک خێراتـر و ڕێکوپێکتر کار دەکەن (یەک کەس لەجیاتی سـێ کەسی ئەوان)، بۆیـە دوو هێنـدەی کرێکارەکانی خۆیان پارەیان پێ داون».

«پاش ماوەیـەک هەر کام لە کوردەکان بە کەوایەکی کورت و سووری گوڵینگەداری چنراو لـە داوی زیو و زێڕیـن دەرکەوتن، هەروەها خۆیـان کڵاوێکـی ئەرخەوانییان سـاز کردبوو کە گوڵینگەیەکی ئاوریشـمی شـینی درێژی پێوە ئاوێزان بوو. بەگشـتی تاکوو کۆتایی هاویـن، جلوبەرگەکانیان لە هەموو باریکەوە باشـتر بووبوو. بەو پارەیەی لە کارکردن پەیدایان کردبوو، خۆیان کوتاڵ و کەرەسـتەکانی دیکەیـان کڕیبوو و هەر خۆیـان بڕیبوویان و درووبوویـان». دەبێت ئەوەش بڵێین کە گشـت ئـەو کارەیان زۆر شارەزایانە و بە زەوقەوە کردووە. بە درێژایی ساڵێک، ئەوەندەی «ناسراوەکەمان» ئاگاداری کاروباریـان بـووە «کوردەکان بەئاشـتی و بەدۆسـتایەتییەکی لەڕادەبـەدەر لە نێوان خۆیاندا هەڵسـوکەوتیان دەکـرد. ناکۆکییە بچووکەکانـی نێوانیان، لـە ڕۆژێک زیاتری نەدەخایاند». ئـەوان گوتوویانـە ناتوانن لە ڕۆژێـک زیاتر تـووڕە ببن، ئـەوە گوناهە و «چـاوت دەتەقێـت». «کـوردەکان خاوەن ڕەوشـتێکی بەرزی پیاوسالارانەن. باشترین پێوەری سەلماندنی ئەم ڕاستییەش، بریتییە لـە پێزانیـن و بەرزنرخاندنـی کۆمەڵگەی

شــاری ڕۆسلاڤــڵ لــە کاتــی ئاگرکەوتنە کارەساتبارەکەی شــارەکە لە ساڵی ١٨٥٥ کە لە ماوەی ســێ کاتژمێردا، نیوەی شاری شەوتاند.

گەرمای نائاســایی پێش ئاگرکەوتنەکە و زریانە کتوبڕەکەی کاتــی ئاگرکەوتنەکە، ئەوەنــدە خێرا بووە کە هیچ هێزێکی مرۆیی توانای پێشــگرتنی نەبووە و لە ماوەی چەند خولەکێکدا هەرچی لە ڕێڕەوی ئاگرەدا هەبووە، بووەتە خۆڵەمێش و نابوود بووە. لەم سات و وەختە ترســناکەدا، کوردەکان چاونەترسانە، لێزانانە و خۆنەویســتانە کارستانیان پێشان داوە و بەوپــەڕی خێراییەوە وە ســەربانی خانــووەکان کەوتوون و بــە پەتووی تەڕ و هەرچی لەبەر دەســتیان بووە، ئاگرەکەیان کوژاندووەتەوە و بەم شێوەیە لە ڕزگارکردنی گەلێک لە خانووبەرەکانی شــاردا بەشــدار بوون. کاتێک ئاگر گەیشــتووەتە قووببەکانی کڵێســای شــار، کوردەکان بۆ ڕێزگرتن لە پیرۆزییەکانی کڵێســا، پێلاو و جامانەکانیان فــڕی داوە و زۆر بەرێــزەوە چوونەتــە نێو کڵێســا و ئایکۆن و وێنەکانی نێو کڵێسایان بــۆ شــوێنی ســەلامەت گواســتووەتەوە. پەرۆشی و نەترسیی کوردەکان، کاریگەریی قووڵی لەسەر گشــت هاووڵاتییان دانابوو و هەموویان دڵســۆزانەترین پیزانین و ڕێزیان بۆ ڕەوشت بەرزیی ئەو مرۆڤانە و بۆ خزمەتی خۆنەویســتانەیان دەربڕیبوو، تەنانەت ئەگەر دوژمنیش بووبن.

لێــرەدا وتــاری «ســەبارەت بــە دیلە کوردەکانی شــاری ڕۆسلاڤــڵ»، کۆتایی پێ هاتووە.

پاش بڵاوبوونــەوەی وتارەکەی «ک. ئۆ. میکێشــین»، ئەکادیمیای زانستیی یەکێک لە باشــترین ڕۆژهەڵاتناســانی رووسیا، واتە «پیۆتێر لێــرخ» (١٨٢٨-١٨٨٤)، بەربژێری دکتۆرای زانستیی زانکۆی سانت پیتربورگی بــۆ کۆڵینەوە لە زمانی کــوردی و مێژووی هۆزەکانی کورد ڕەوانەی شــاری «ڕۆسلاڤڵ» دەکات.

لێــرخ لە ٧ی مارســی ســاڵی ١٨٥٦ گەیشــتووتە شــارەکەمان و هــەر هەمان ڕۆژ بە هاوکاریی شــارەوانی، پەیوەندیی بە کوردەکانەوە کردووە و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکەی دەســت پێ کردووە. نیشتمانی ئەم کوردانە پانتاییــی ســەرووی دیجلــە و فــورات لە «ڕۆژاوای کوردســتان بووە کە بریتی بووە لە ناوچەکانی «مێردین»، «جەزیرە»، «دێرســم»، «مووش»، «دیاربەکر» ، «ئورفا»، «بیرەجیک»، «خارپــووت»، «بەگەســنە»، «مەلاتیــە»، «ماردین»، «عەرەبگیر» و «ئەرزەرۆم».

لێرخ دەگەڵ فێربوونــی زمانی کوردی، کەڵکــی لەو هەلەش وەرگرتبــوو کە بۆیان ڕەخســاندبوو تاکــوو کۆمەڵێــک بابەتــی ئێتنۆگرافیایی ئەو گەلە کۆ بکاتەوە.

بەگوێــرەی تێبینییەکانــی بێت، لێرخ سەرســام بــووە لــە جیاوازیی جەســتە و ڕوخســاری زۆربەی کــوردە ڕاگیراوەکانی «ڕۆسلاڤــڵ» دەگەڵ دیلەکانــی دیکە. قژی زۆربەی کوردەکان ڕەشی وردە لوول بووە و شــانی هەندێکیان بە پرچێکی پڕ و لوولیان داپۆشرابوو. بیچمی دەموچاویان هێلکەیی و چاوەی زۆربەیان ڕەش یان کاڵ و درەوشاوە بــووە و بەروونــی مۆرکــی هــۆزە هیند و ئەورووپاییەکانی پێوە دیار بووە. کوردەکان زۆر بایەخیــان بە ڕواڵەتــی خۆیان داوە. بۆ نموونە حوسێن خوشکەزای سەرۆکهۆزێکی کورد، هەمیشە لە ڕۆژە گەرمەکاندا بە جلێکی ســپییەوە پیاســەی کردووە و بەردەوامیش لــە ڕووباردا شووشــتوویەتی. حوســێن لە ژێر چاکەتێکی ســپیی تا ڕادەیەک تەنگدا، کەوایەکی ڕەشــی جوانی دەبــەر کردووە و پشــتێنێکی چنراو لە داوی زیو و ئاوریشمی بەســتووە و لە ڕۆژانی سارددا بە پاڵتۆ ناقۆڵا سەربازییەکەی، خۆی داپۆشــیوە. تەنانەت پاڵتۆکەشی بە شێوازێکی ڕێکوپێک و تایبەت

لەبەر کردووە.

لێرخ لە «ڕۆسلاڤل» تووشی هیچ کوردێک نەبووە نووسین بزانێت، تەنیا چەند کەسێکیان تا ڕادەیەک خوێندنەوەیان زانیوە. بەڵام ئەم کەماسییە لێرخی لە توێژینەوەکانی سەبارەت بە کورد دڵسارد نەکردبووەوە.

لە ماوەی ١١ مانگ هاموشۆی دەگەڵ کوردەکاندا، لێرخ بۆی سەلماوە کە «ئەو تایبەتمەندییە باشانەی گەشتیارە ئەوروپاییەکان سەبارەت بە هۆزە کوردەکان باسیان کردووە» زێدەڕۆیی نەبوون. لێرخ لەو ماوەیەدا بە چاوی خۆی بینیویەتی کە کوردەکان «دڵپاکن، سوپاسگوزارن بۆ ئەو چاکەیەی بۆیان دەکرێت، خاکەڕان، ڕاستگۆ و ڕوو ڕاستن؛ قسە خۆش و شادن و جۆرێک تێڕوانینی ڕاستەقینەیان هەیە بۆ هەموو شتەکانی دەوروبەریان».

لێرخ بەدەگمەن بینیویەتی کوردێک بەتەنیا و بە بێ هاورێیەکی پیاسە بکات. لەو ژوورانەی بۆ ٨ تا ١٢ دیلی (کورد و تورک) تەرخان کرابوون، شادی و پێکەوەژیانی ئاشتیانە باڵا دەست بووە. دیلەکان زۆر جار سەردانی یەکتریان کردووە و کاتێک چەند کەسێکیان کۆ دەبوونەوە و گۆرانیبێژێکیان لەنێودا با، ئیتر کۆبوونەوەکەیان بە گۆرانیی نیشتمانی پڕ بووە لە شادی و خۆشی؛ وشەکانیش هەمیشەش لێوالێو بوون لە سۆزی ئاگرینی شانازی بە خاک و زێد و جوانیی دۆڵ و شاخ و تاقگە و چەم و گوڵ و چەک و ئەسپ و ئازایەتی و پاڵەوانیتی.

ڕۆژێک لێرخ بەرێکەوت دیمەنێکی تەواو جیاواز دەبینێت. دوو لە ناسیاوە کوردەکان بە شمشێر و سپەر « لەناکاو دەرکەوتنە گۆڕەپانەکە» و دەستیان کرد بە هەڵپەڕکێ. دیارە کوردەکان بۆ وەدەستهێنانی ئەو دوو کەرەستەیە ئەویش لە «ڕۆسلاڤل»، زۆر شتیان لە پێناویدا بەخشیبوو: شەترەنجێکیان بە سەبیلەیەک[٨] و پێڵاویان بە سپەر گۆڕیبووەوە. لێرخ لە بەرانبەر «لێزانی و جووڵە جۆراوجۆرە هاوکات و خێراکانی» ئەم دوو کوردە گەلێک سەرسام بووە.

لێرخ کاتێک توانیویتی بە ڕەوانی دەگەڵ کوردەکان بە کورمانجی بدوێت، لە گفتوگۆکاندا تەنیا لە زێد و بژێوی گەلەکەیانی نەپرسیوە، بەڵکوو باسی چەمکە ئاکارەکانیشی دەگەڵیاندا کرووە. لە ڕاوێژی کوردەکان لەم بارەیەوە، «تاقە پەیڤێکی نالەبار و یان بە دەنگی بەرزی» لێیان نەبیستووە. بەم نموونەی ژێرەوە بۆ لێرخ سەلماوە کە ئەوە هەستێکی زگماکی و ڕاستەقینەی کوردەکانە: دوو عەرەب لە دیلەکانی «ڕۆسلاڤل» چەند جار دزییەکی بچووکیان کردبوو. کوردەکان عەرەبێکیان لە کاتی دزینی چەند دار و پەردوویەکی نەخۆشخانەی شار گرتبوو و بەتاوانی «دەستدرێژی بۆ سەر ماڵ و سامانی ئەو دامەزراوە خێرخوازییە، هەموو ڕق و تووڕەییان بەسەر شان و شەپیلک و ڕدێنی عەرەبەکەدا بەتاڵ کردبوو».

دیلەکانی کورد حەزیان لە ڕێسا کۆمەڵایەتییەکانی ئەورووپا بووە، بەتایبەتی «محەممەد»ی تەمەن ٢٥ ساڵ کە کوڕی دووەمی سەرۆکهۆزێکی پێشووی نزیک شاری «Cöərek»[٩] بووە و لە سوپای عوسمانی خزمەتی کردبوو «حەزی دەکرد زمانی ڕووسی فێر ببێت» و زۆر پرسیاری لە ژیانی کۆمەڵایەتی و خێزانی و باوەڕی ئایینیی ئێمە کردووە.

لێرخ پاش گەڕانەوەی بۆ سانت پیترزبورگ، ئاکامی توێژینەوەکانی خۆی لە سێ بەرگدا بە ناوی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان» تەواو دەکات[١٠] و خەریکی ڕێکوپێککردنی ڕێزمانی کوردی دەبێت. لە فەرهەنگی بایۆگرافیای ڕووسیدا، بەم شێوەیە باسی «پ.ئی. لێرخ» کراوە:

«لــەم بــوارەدا زانیاریی بەرفــراوان، ورد و سەرنجڕاکێشـــی تۆمــار کــردووە کــە لەو سەردەمدا نە لە ڕووســیا و نە لە دەرەوەی وڵات، هیچ کەس هاوتای نەبووە».

چارەنووسی دیلەکانی «ڕۆسلاڤڵ» جیاواز بووە؛ زۆربەیان بۆ باشووری وڵات ڕاگوازراون و دەگــەڵ دیلەکانی ئێمــە ئاڵوگۆڕیان پێ کراوە، ژمارەیەکی کەمیش هاتوونەتە ســەر ئایینی کریستیان و لە ڕووسیا ماونەتەوە.

لــە جەنیوەریــی ســاڵی ١٨٥٦دا مێژوونووس «ئــا.ف. گاوریلینکۆ» لە کتێبی «ڕۆسلاڤــڵ لە مێــژووی شــەڕی کریمەدا ١٨٥٣-١٨٥٦»، باســی دوو دیلــی تورک، «مەحموود جومعە» و «ئیسماعیل حوسێن» دەکات کە ڕەگەزنامەی ڕووسییان وەرگرتووە و بەنهێنی لە کڵێســا «ئاوەمۆر»[١١] کراون و بوونەتــە کریســتیان. «مەحمــوود جومعە» لەســەر دەســتی کەشیشــێک کە دەوری «کریــڤ»[١٢]ی بۆ هەر دوو گێــڕاوە، بووەتە «نیکۆلای ئەلێکســاندرێڤیچ» و «ئیسماعیل حوســێن» بەپێچەوانە، بووەتە «ئەلێکساندر نیکۆلایەڤیــچ» و بەهــۆی باوەڕهێنانیان بە ئایینی ئۆرتۆدۆکسی سلاڤیانی، هەر کامیان بە بڕی سێســەد ڕووبڵ لــە لایەن خودی ئیمپراتۆری ڕووسیاوە خەڵات کراون.

مێژوونــووس «ئــا.ڤ. تیخەنــۆڤ» لــە تێــزی دکتۆراکەیدا (لە بەشــی «ئاورێک لە دانیشــتووانی بیانی ئیمپراتۆریای ڕووســیا لە ســاڵانی ١٨٠١- ١٨٦١») دوو نموونەی دیکــەی هێناوەتــەوە. بەگوێــرەی ئــەم نووســراوەیە لە خشــتەی دیلە تورکەکان کە بریتی بوون لــە ١٦١ کەس، یەکێکیان بە نــاوی «مەحمــوود بەلی» داخــوازی بۆ وەرگرتنی هاووڵاتینامەی ڕووسیا و مانەوەی لە شــاری «ڕۆسلاڤــڵ» بــەرز کردووەتەوە. هەروەها بەپێی ئاماژەی «تیخەنۆڤ»، کەسی دووەم بریتــی بووە لە «ئەحمەد محەمەدۆڤ ئۆغلی» کە وازی لە ئایینی ئیسلام هێناوە و لە ڕێژەی دەستەی دووەمی ئەو دیلانە بووە کە بۆ شــاری ئۆدێسا گوازراونەوە. لە مانگی جووڵای ســاڵی ١٨٥٦، «ئەحمەد» سوێندی وەفاداری بە ڕووسیای خواردووە و باوەڕی بە ئایینی ئۆرتۆدۆکســی سلاڤیانی هێناوە و لە شاری «ڕۆسلاڤڵ» ماوەتەوە.

بێجگــە لەمانە، نووســەری ئەم وتارە لە خشــتەی «خێزانەکانی دانیشــتووی شاری ڕۆسلاڤڵ بۆ ساڵی ١٨٦٩»دا، دوو ناوی: «ئیڤان ئاکیمــۆڤ» و «نیکۆلای ئەلێکســاندرۆڤ»ی دۆزیوەتەوە کە ئاماژە بە ناونیشان و پێناسەی پێشــوویان نەکراوە. پێویستە ئاماژە بەوەش بکەم کە ڕێژەی مردن لەنێو دیلە تورکەکان، لە ماوەی مانەوەیان لە شــاری «ڕاسلاڤل»، ٦ کەس بووە. ئەم غەریبانە لە «گۆڕســتانی تورچانەکان»[١٣] نێژراون کە ئێســتا خانووی لێ ساز کراوە.

لە بەڵگەنامە ئەرشــیڤکراوەکانی شاری «ڕۆسلاڤــڵ»دا، تەنیــا دوو یــادەوەری لــە چارەنووسی سەربازانی عوسمانی کە ڕاکێشی شــەڕ کرابوون و لە شاری ئێمەدا وەک دیل ڕاگیرابوون، ماونەتــەوە؛ ئەوانیش بریتین لە «شەقامی تورک» و «کۆڵانی تورک» کە ئێستا هیچکام لەم ناوانە لەسەر شەقام و کۆڵانەکە نەماون. ڕەنگە «شــەقامی تورک» بەشــێک بووبێت لە شەقامی «لۆبیرێڤسکایای خواروو» کە ئێستا بە ناوی «پ. لوکسەمبورگ» کراوە و نــاوی «کۆڵانی تورک»یش کە کاتی خۆی لە لای ڕاســتی شــەقامی «ئوریتسکایا» بە کەنار ڕووباری «ســتانۆڤکا» تاکوو شــەقامی «لۆبیرێڤسکایای خواروو» درێژ کراوەتەوە، لە ساڵی ١٩٢١دا، کراوەتە «کۆڵانی ستانۆڤکا». ئێســتاش بووەتــە «کۆڵانی ژمــارە ٢ی پ. لوکسەمبورگ».

پاشکۆی وەرگێڕ[١٤]

سەبارەت بە پیۆتێر ئیڤانۆڤیچ لێرخ (١٨٢٨-١٨٨٤)

«پیۆتیر ئیڤانۆڤیچ لێرخ» لە ساڵی ١٨٢٨ لە شارۆچکەیەکی نزیک لە شاری هامبوورگی ئەڵمانیــا، لەدایک بــووە. خوێندنی باڵای لە ســاڵی ١٨٥١ لە زانکۆی پیترزبورگ تەواو کردووە و پلــەی بەربژێریی بــۆ دکتۆرا لە وێژەی ڕۆژهەڵاتی وەرگرتووە. لە ســەرەتای پەنجاکاندا، خەریکی بەدواداچوون بۆ پرسی کورد دەبێت کە لە ژێر کاریگەریی شــەڕی ڕووسیا و تورک لە ساڵانی ١٨٥٠-١٨٥٣دا لــە ڕووســیا گرنگیی پێ درابوو و ســەرنج دەخاتە ســەر زمانی کورد و مێژووەکەی و سێ ساڵ کاتی ئازادی خۆی بۆ کۆکردنەوەی بابەتــی هەمەلایەنە و پەیوەســت بەم بوارە تەرخان کردووە. بەشــێکی ئەم توێژینەوەیە بــە بڕیاری ئەکادیمیــا وەک بەرگی یەکەم بە نــاوی «کۆڵینەوە لە کوردانــی ئێرانی و کلدانییــە باکوورییــە هاوڕەچەڵەکەکانیان» لە ســاڵی ١٨٥٦دا بڵاو بووەتــەوە. هەر لەم ساڵەدا بە ڕاســپاردەی سەرۆکی ئەکادیمیا، «پیۆتیر لێرخ» ســەردانی شاری «ڕۆسلاڤڵ» دەکات تاکوو لە نزیکەوە بە هاموشۆ دەگەڵ ژمارەیــەک کورد کە لەوێندەرێ ڕاگیرابوون و لە شەڕی ڕووسیا و عوسمانیدا لە ناوچەی کافکاز بەدیلی گیرابوون، توێژینەوە لەســەر زمانی کوردی بــکات. لە ئاکامــدا، «لێرخ» کۆمەڵێــک بابــەت ســەبارەت بــە زمانی کوردی کــۆ دەکاتەوە و دوو بەرگی دواتری توێژینەوەکانی تەنیا بۆ زمانی کوردی تەرخان دەکات و ئەکادیمیا لە ساڵی ١٨٥٧و ١٨٥٨، هەر بە نــاوی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییــە هاوڕەچەڵەکەکانیان» چاپ و بڵاوی دەکاتەوە. «لێرخ» هاوکات هەر سێ بەرگەکە (٤٥٠ لاپەرە)، لە دوو بەرگدا (٣٨٠ لاپەرە) بە زمانی ئەڵمانی وەردەگێڕێت و ئەکادیمیای ڕووســیا لە ساڵی ١٨٥٨ هەر دووکیانی چاپ و بڵاو کردووەتەوە[١٥].

لە ســاڵانی ١٨٥٨-١٨٦٠ لێرخ تێکەڵ بە چالاکیی مەیدانیــی ئەکادیمیا بووە و لە گەشتێکی زانستیدا بە سەرپەرشتیی «ن.پ. ئیگناتییەڤ» کــە بە مەبەســتی کۆڵینەوە لــە مێژوو، جوگرافیا و زمانی دانیشــتووانی ناوچەکانی «بووخارا»، «خیوە»، «ئۆرێنبوورگ» و کۆکردنــەوەی کەلوپەلی شــوێنەواری و دەستنووســە ڕۆژهەڵاتییەکان ڕێک خرابوو، بەشدار بووە. لێرخ دیسان لە ساڵانی ١٨٦٧-١٩٦٨دا بــۆ لێکۆڵینەوەی شــوێنەوارەکانی شــارێکی وێــران کە لە کۆتاییــی ڕێژراوی ڕووباری «سیر دەریا» بۆ نێو گۆلی «خوارەزم» هەڵکەوتبــوو، ڕەوانــەی ناوچەی ئاســیای نێوەڕاست دەکرێت.

لێــرخ لــە ســاڵانی ١٨٦٩ و ١٨٧٤ لە کۆنگرەی نێونەتەوەییی شوێنەوارناســان لە سویسرا و دانیمارک بەشدار بووە.

بە بۆنەی بەڕێوەبردنی ئەرکە میرییەکانی ســەر شانی، هەروەها بەشــداریی دڵسۆزانە و لێهاتوویــی لــە دەســتەبەرکردنی ئاکامە گرنگەکانی لە بواری کوردناسی و کۆڵینەوە لە مێژوو، شوێنەوارناسی، جوگرافیا، ئیتنۆگرافیا و زمانی گەلانی ئاســیای نێوەڕاســت، (لە ئەنجوومەنی ڕاوێژکاراندا) ئەندامی «فەخری» و دواتر پلەی ڕاوێژکاری میریی پێ دراوە.

لێــرخ بەهــۆی کاری کتێبــداری لــە کتێبخانــەی کتێبــە ڕۆژهەڵاتییەکانــی ئەکادیمیــا، تــەواوی ســەرچاوەکانی خوێندبــووەوە، بۆیــە وەک «شــارەزاترین کەس لە زمانە جۆراوجۆرەکانی ڕۆژهەڵاتی» و «کاتالۆگــی زینــدووی بیبلیۆگرافیــای ڕۆژهەڵات» بەناوبانگ بووە.

لێرخ لە ساڵی ١٨٧٦، بەهۆی نەخۆشی خانەنشــین و بۆ نوێژداری ڕەوانەی ئەڵمانیا کراوە و هەر لەوێندەرێ لە ساڵی ١٨٨٤ و لە تەمەنی ٥٦ ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە».

کارەکانی لێرخ سەبارەت بە کورد

بێجگــە لە ســێ بەرگــە ڕووســییەکەی «کۆڵینــەوە لە کوردانــی ئێرانی و کلدانییە

باكوورییە هاوڕەچەڵەكەكانیان» و دوو بەرگە ئەڵمانییەكەی «كۆڵینەوە لە كوردانی ئێرانی و كلدانییـــە هاوڕەچەڵەكەكانیـــان»، «پیۆتێر لێرخ» ئەم بەرهەمانەشی نووسیون:

لێـــرخ لە دوو وتاردا باســـی لـــە چەند دەقی وێژەی كوردی كردووە كە بریتین لە: پێداچوونەوە بە بۆچوونی «ئا. ژابا» سەبارەت بـــە وێـــژەی كـــورد و هۆزەكانی كـــورد»؛ پێداچوونەوە بە پوختەی «ئا. ژابا» سەبارەت بە هەڵبەستە كوردییەكەی ئەحمەدی خانی»؛ پێداچوونـــەوە بـــە فەرهەنگەكانی كوردی- فەڕانسەیی و فەڕانسەیی- كوردی (كە لەنێو دۆسیەی دەستنووسە كوردییەكانی «ژابا»دا، پارێزراون).

دواییـــن بەرهەمـــی لێـــرخ ســـەبارەت بـــە زمانی كـــوردی (دەستنووســـێكی ٤٢ لاپەڕەییـــی مەزنـــە و چـــاپ نەكـــراوە)، ئاستێكی بەرزی زانســـتیی هەیە. مەبەست كۆڵینەوەیەكی ناتەواوی «لێرخ»ـە سەبارەت بە ڕێزمانی كوردی كە ڕەشنووســـەكەی (بە زمانی ئەڵمانی) لـــە كتێبخانەی پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناســـیی ئەكادیمیـــای زانســـتی و كتێبخانەی ڕۆژهەڵاتیـــی زانكۆی لێنینگراد پارێزراوە. لێرخ گەرەكی بووە ئەو بەرهەمەی بۆ توێژینەوەیەكی مەزن سەبارەت بە ڕێزمان و «فۆنۆتیـــك»ی زمانی كـــوردەكان تەرخان بكات، بەڵام مەرگ مەودای پێ نەداوە.

پیۆتێر لێرخ كتێبێكی دیكەیشی هەبووە بە نـــاوی «گەشـــتێكی شوێنەوارناســـی بۆ ناوچەی توركستان لە ســـاڵی ١٨٦٧». س. پیتربورگ. ١٨٧٠».

ژێدەرەكان

*. ئەم وتارە لە ٢٠٢١/٠٤/٢٣ لە ڕۆژنامەی «ڕۆسلاڤسكایا پراڤدا» بڵاو بووەتەوە و وەرگێڕ كورتی كردووەتەوە.- وەرگێڕ.

١. مەبەســـت پاشایەتیی «ســـاردێنیا» یان «پاشایەتی پیۆمۆنت و ســـاردێنیا»یە (١٧٢٠-١٨٦١) كە دواتر وڵاتی ئیتاڵیا پێك دێنن.- وەرگێڕ.

٢. نـــاوی كۆنی «كومایری» و دواتر « گیومـــری» بووە (لە وانەیە «قومری» ڕاست بێت) ساڵی ١٨٣٧ «نیكۆلای دووەم» تزاری ڕووس ســـەردانی وێنـــدەرێ دەكات و وەك ڕێزلێنان لە هاوســـەرەكەی «ئەلێكســـاندرا»، ناوی « ئەلێكســـاندرۆپۆل»ی لێ دەنێت. لە ساڵی ١٩٢٤ لە سەردەمی یەكێتیی سۆڤیەت بە ناوی «لێنین» دەكرێت و دەبێتە «لێنینەكان». لە ســـاڵی ١٩٩٠ پاش تێكچوونی یەكێتیی ســـۆڤیەت، دیســـان دەبێتە «كومایری»، لە ســـاڵی ١٩٩٢ دواجار ناوی «گیومری» لەســـەر دادەنرێتەوە. ئێستا دووەم شاری گەورەی كۆماری ئەرمەنستانە و لە باكووری ڕۆژاوای ئەم وڵاتە هەڵكەوتووە.- وەرگێڕ.

٣. ئێســـتا گوندێكـــە لە ڕۆژهەڵاتی شـــاری قەرس لـــە باكووری كوردســـتان نزیكی سنووری ئەرمەنستان، لە ڕۆژاوای «گیومری»ی ئەرمەنستان هەڵكەوتووە. ئەم شـــەڕە لە ١ی دیسەمبەری ١٨٥٣ ڕووی داوە و بەگشـــتی شكست و پاشەكشەی هێزەكانی عوسمانی لە ناوچەی كافكازی لێ كەوتووەتەوە.- وەرگێڕ.

٤. ئەم وتارە ساڵی ٢٠٢١ نووسراوە.- وەرگێڕ.

٥. مەبەست گوللەبەندە.- وەرگێڕ.

٦. بە ڕووسی «Чехардá» كە وەك «چەخاردا/واتە چەهاردا» گۆ دەكرێت، بە ئینگلیزی یاری «Leapfrog».- وەرگێڕ.

٧. ١٠٠ كۆپێك = ١ ڕووبڵ.- وەرگێڕ.

٨. سەبیلەی تەماكۆ لەم ناوچەیە درێژ و سەرێكی قەبەی هەبووە.- وەرگێڕ.

٩. Sêwreg ئێســـتا شـــارێكی پارێزگای «ئورفا»یە لە باكووری كوردستان.- وەرگێڕ.

١٠. پیۆتێر یان پیتر لێرخ پاشان هەر سێ كتێبەكەی (چاپكراوی ١٨٥٦، ١٨٥٧، ١٨٥٦) لـــە دوو بەرگـــدا دەكاتـــە زمانی ئەڵمانی (چاپكـــراوی ١٨٥٧، ١٨٥٨). وەرگێـــڕی ئـــەم وتارە ســـێ بەرگە ڕووســـییەكەی لێرخی بە بەراورد و هەڵســـەنگاندنی دەگەڵ دوو بەرگـــە ئەڵمانییەكە، كـــردووە بە كوردیی نیوەنـــدی و هەندێك زیادكراوی دەقە ئەڵمانییەكەشـــی وەك پاشـــكۆ لەم وەرگێڕانەدا گونجانـــدووە كە لـــە داهاتوویەكی نزیكدا چـــاپ و بڵاو دەبنەوە.- وەرگێڕ.

١١. ئاوەمۆر = «غسل تعمید»، Baptism .- وەرگێڕ.

١٢. كریڤ = بە فارسی «پدرخواندە»، بە ئینگلیزی Godfather .- وەرگێڕ.

١٣. بە زمانی ڕووسی، بە دانیشتوانی عوسمانییان گوتووە «تورچان (بۆ نێر) و «تورچانكا» (بۆ مێ)».- وەرگێڕ.

١٤. سەرچاوەی ئەم پاشكۆیە:

Курдоев К.К. Труды П.И. Лерха по курдоведению (к вопросу изучения истории курдов в России). Очерки по истории русского востоковедения. сборник IV, Москва 1959.

(قەناتـــێ كـــوردۆ. بابەتـــی: «كارەكانـــی پ.ئی. لێرخ لـــە بواری كوردناسیدا. ســـەبارەت بە پرســـی كۆڵینەوە لە مێژووی كورد لە ڕووسیا»، گۆڤاری پەیمانگەی ڕۆژهەڵاتناسیی ئەكادیمیای زانستی یەكێتیی سۆڤیەت. بەرگی چوارەم، مۆسكۆ ١٩٥٩).

١٥. وەرگێڕ هەرســـێك بەرهەمە ڕووسییەكەی لێرخی بە بەراورد و هەڵســـەنگاندن دەگەڵ دەقە ئەڵمانییەكـــە كردوویەتە كوردی نیوەندی كە چاوەڕوانی چاپ و بڵاوكردنەوەیە.- وەرگێڕ.